247sk07

७

चार्वाकदर्शनम्

प्रस्तावना

पाठे अस्मिन् दर्शनस्य सामान्यज्ञानात् अनन्तरं परम्पराभेदपुरस्सरं किञ्चित् विशेषज्ञानम् आलोच्यते। आदौ सर्वप्रसिद्धचार्वाकदर्शनम् आलोच्यते। चार्वाकाणाम् उद्भवः कथं जातः एतस्मिन् विषये वयं जानीमः। दशमकक्षायाः कृते अयं पाठः विरचितः। सरलेन विषयः उपस्थाप्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- चार्वाकदर्शनस्य उद्भवं ज्ञास्यति।
- चार्वाकमते प्रमाप्रमेयप्रमाणानि ज्ञास्यति।
- सम्प्रदायस्य आचार्याणां परिचयं ज्ञास्यति।
- चार्वाकदर्शनस्य ग्रन्थानां परिचयं जानीयात्।
- चार्वाकदर्शनस्य प्रसिद्धान् श्लोकान् ज्ञास्यति।
- चार्वाकाणां गुरुत्वं बुध्यात्।

७.१) भूमिका

चार्वाकदर्शनं किञ्चन भिन्नं दर्शनम् अस्ति। देवगुरुः बृहस्पतिः एव जनान् मोहयितुं प्रियकरैः वचनैः चार्वाकमतम् उपदिष्टवान् इति श्रूयते। चार्वाकदर्शनस्य मूलग्रन्थः इदानीं न उपलभ्यते। चार्वाकदर्शनं धर्माधर्मादीनां, पापपुण्यादीनाम् आत्मादीनां वा अस्तित्वं न अङ्गीकरोति। चार्वाकाः भोगवादं विशेषतः स्वीकुर्वन्ति। किन्तु अनेन ते भोगैकतत्पराः दुराचाराश्च आसन्निति न निर्णेतव्यम्। अहिंसा, शान्तिप्रियता, युद्धनिषेधः इत्यादयः बहवः अंशाः तैः अपि प्रतिपादिताः। अस्य दर्शनस्य सूत्रकारः बृहस्पतिः नाम आचार्यः भवति। दर्शनस्यास्य प्रचारकः चार्वाको नाम दैत्यः आसीत् इत्यतः अस्य दर्शनस्य चार्वाकदर्शनमिति ख्यातिः। चार्वाकदर्शनानुसारं मरणमेव मोक्षः। मरणात् परं किमपि नास्ति इति ते वदन्ति। परलोकं पुनर्जन्म च न अङ्गीकुर्वन्ति ते। 'भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतःइति ते पृच्छन्ति च। तेषां तु शरीरमेव आत्मा शरीरभिन्नः कश्चिद् आत्मा नास्ति। एतत् चार्वाकदर्शनं लोके बाहुल्येन प्रचलितत्वात् लोकायतदर्शनम् इत्यपि नाम प्राप्तम्। प्रत्यक्षं तेषाम् एकमात्रं प्रमाणम्।

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् नास्ति मृत्योरगोचरः।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥ इति

लोकगाथाम् अनुसृत्य चार्वाकाः कार्यं कुर्वन्ति स्म। नीतिकामशास्त्रानुसारेण अर्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थम् अपह्नुवानाः चार्वाकमतम् अनुवर्तमानाः एवानुभूयन्ते। (स.द. संग्रहः)।

पृथिवी-अप्- तेजो-वायु -रूपात्मकं शरीरमेव आत्मा, न तु शरीरातिरिक्तः आत्मा वर्तते। प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। शरीरिणः कृते अपेक्षितौ अर्थ-कामौ पुरुषार्थौ स्तः। वेदः कल्पितः, अतः प्रमाणं भवितुं नार्हति इति मन्यन्ते चार्वाकाः।

क) पृथिव्यप्तेजोवायवः तत्त्वानि।

ख) तेभ्यः चैतन्यम्।

ग) चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः।

घ) कामार्थौ पुरुषार्थौ।

ङ) मरणं मोक्षः इति संग्रहः।

तथाहि-

"देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानात् मुक्तिरिष्यते ॥
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते" ॥इति। (सं.द.सं)।

तत्त्वज्ञानिनां कृते सृष्टेः रहस्यं अनुसन्धानस्य विषयः भवति। सर्वासु दार्शनिकविचारधारासु विषयस्यास्य विश्लेषणं कृतम्। यथा सर्वेषु मानवशरीरेषु जातिगतसाम्ये विद्यमानेऽपि आकृतिगतभेदो भवति तथैव बुद्धिवैषम्यात् सृष्टितत्त्वम् एकं सदपि पृथक्बुद्धिविषयत्वात् विविधरूपेषु ज्ञातुं शक्यते। अतः चार्वाकमतम् असम्यग् इति वक्तुं न शक्यते।

दर्शनशास्त्रे प्रमेयतत्त्वानां सम्बन्धे इदमेव तथ्यं घटते। सृष्टि-स्रष्टृ-प्रभृतीनि तत्त्वानि विविधदर्शनेषु विविधदृष्ट्या मीमांसितानि। तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रक्रियायां चिन्तकः चिन्तनं कृत्वा उपलब्धं निष्कर्षं प्रस्तौति। एवञ्चेत् विविधानां चिन्तकानां निष्कर्षेषु पार्थक्यं दृश्यते। अतः दार्शनिकानाम् एकस्मिन् एव विषये मतान्तराणि स्वाभाविकानि वर्तन्ते। भारतीयदर्शने एकः सम्प्रदायविशेषः उपर्युक्तमतेन सहमतो नास्ति। चार्वाकस्य विचारः विद्यते यत् सृष्टेर्यत् स्थूलं रूपं दृश्यते तदेव सत्यमस्ति। दृश्यमानस्वरूपापेक्षया किमपि अन्यत् तत्त्वं सूक्ष्मरूपेण सृष्टिमूले वर्तते इति एतत् विश्वासयोग्यं न भवति। यतो हि अदृष्टस्य सूक्ष्मतत्त्वस्य सत्तायामपि किं प्रमाणमस्ति इति नैव वक्तुं शक्यते। एवञ्चेत् बुद्धिभेदात् एते स्थूलबुद्धयो दार्शनिकाः स्वकीयया स्थूलबुद्ध्या यदेव अवगन्तुं क्षमन्ते, तदेव मूलतत्त्वं स्वीकुर्वन्ति। अयं संशयः सन्देहवादो वा यद्यपि महाभारतकालात्पूर्वमपि विद्यमानः आसीत् तथापि वर्तमाने काले अपि भ्रमं जनयति। वैदिकदर्शनानि एतेन क्षतिग्रस्तानि अभवन्। यद्यपि महाभारतकाले भगवद्गीताया माध्यमेन वैदिकदर्शनस्य पुनः प्रतिष्ठापना विहिता, तथापि वेदविरोधिविचाराणां मूलोच्छेदनं नैव जातम्। वैदिकदर्शनस्योपरि तेषां वेदविरोधिनाम् आचार्याणां प्रहारोऽपि सततं समजायत। अनुमानापेक्षया शब्दप्रमाणेनैव सृष्टितत्त्वानां प्रामाण्यं गृह्यते। सृष्टितत्त्वानां प्रामाण्यम् अनुमानापेक्षया शब्दप्रमाणेन सुतरां

गृह्यते। वेदाः शब्दप्रमाणरूपाः वर्तन्ते। वैदिकवाक्यैरेव दर्शनोक्तानां जीव-जगत्-ईश्वर-ब्रह्मादितत्त्वानां प्रामाणिकता सिद्ध्यति। पुनरपि अवैदिकदर्शनेषु वेदानां प्रामाण्यं स्वीकृतं नास्ति। अवैदिकदर्शनेषु चार्वाक-जैन-बौद्धाः प्रमुखाः सन्ति। एष्वपि जैन-बौद्धयोः तत्त्वचिन्तने सूक्ष्मा दृष्टिरस्ति। चार्वाकास्तु पूर्णतया स्थूलदृष्टयः भवन्ति। दर्शनशास्त्रस्येतिहासे नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकदर्शनस्य आद्यं स्थानमस्ति। अनेन चार्वाकदर्शनस्य प्राचीनताऽपि सिद्ध्यति। अस्य प्राचीनतया इदमपि स्पष्टीभवति यत् यथा यथा मानवसभ्यतायाः विकासो जातः तथा तथा तस्याः संस्कृतौ आचारविचारयोश्च परिष्कारः अभवत्। सभ्यतायाः विकासेन सह सृष्टिविज्ञानादयो दार्शनिकसिद्धान्ताः अपि सूक्ष्मतत्त्वानुसन्धाने प्रवृत्ताः आसन्, किन्तु सभ्यतायाः प्रारम्भे दर्शनशास्त्रस्य स्थूलतत्त्वानि प्रचलितानि स्युरित्यपि मन्तुं शक्यते। यदि चार्वाकाः स्थूलविचारपर्यन्तमेव आत्मनः चिन्तनस्य श्रेयस्करत्वं मन्यन्ते तर्हि को दोषः। वस्तुतः चार्वाकाणां एषा हठधर्मिता तु तन्मतस्य पुरातनम् अस्तित्वं द्योतयति। चार्वाकाणां स्थूलदृष्टेर्मान्यतायाः आधारः को भवितुं शक्नोति। दर्शनस्य तात्त्विकविश्लेषणेन तन्निर्धारणं स्यात्। प्रारम्भे इदं दर्शनं लोकायतनाम्ना प्रसिद्धमासीत्। लोकायतानां परपक्षखण्डनमतिरिच्य नान्यः कश्चन सिद्धान्तः आसीत्। ते लोकायतिकाः वेदनिन्दकाः च आसन्। अन्येऽपि तत्कालिकाः विचारका एभ्यः खिन्ना आसन्। जैनबौद्धाभ्याम् अपि एतेषां निन्दा विहिता। चार्वाकदर्शनमिति नामकरणे किमपि सुदृढं प्रमाणं नास्ति। आचार्यबृहस्पतेः शिष्याश्चार्वाका आसन्, अतः एतेऽपि चार्वाका इत्युच्यन्ते। परलोक-पाप-पुण्यादीनां चर्वणादपि इमे चार्वाकाः स्युः। एतेषां वाक् चारु अस्तीत्येव एते चार्वाका इति कथ्यन्ते। देवगुरुः बृहस्पतिरेव अस्य मतस्य प्रवर्तनं कृतवान्। बृहस्पतिप्रवर्तितेऽस्मिन् दर्शने स्वभाववाद- यदृच्छावाद-नियतिवाद-कालवाद-भौतिकवादाश्च अवधारणारूपेण विकसिताः सन्ति। एष्वपि स्वभाववादः चार्वाकानाम् अतीव सन्निकटम् अस्ति। यतो हि स्वभाववादे कारणकार्यभावस्य आवश्यकतैव नास्ति। कालवादे भाग्यस्य महत्त्वं स्वीकृतमस्ति। नियतिवादे आकस्मिकतायाः ग्रहणं विधीयते। आकस्मिकघटनाभिः सह ऐक्यं यदृच्छावादः अधीयते चार्वाकैः। चार्वाकसिद्धान्तस्य उल्लेखो रामायणमहाभारतयोरपि उपलभ्यते। बाल्मीकीयरामायणे लोकायतिकानां प्रसङ्गोऽस्ति। लोकायतिकाः मिथ्यावादिनः आसन् इत्यपि ज्ञायन्ते। महाभारते देह एव आत्मा इति सिद्धान्तवादिनां लोकायतिकानां सिद्धान्तानां प्रतिपादनप्रसङ्गे चतुर्भ्यो भूतेभ्योः चैतन्यस्य उत्पत्तिः, प्रत्यक्षमात्रस्य प्रामाण्यञ्च प्रतिपादिते। चार्वाकदर्शनस्य मूलग्रन्थः सूत्रशैल्याम् उपनिबद्ध आसीत्। अस्य रचना आचार्येण बृहस्पतिना विहिता। अस्य तथ्यस्योल्लेखः प्राप्यते, किन्तु सः सूत्रग्रन्थः अनुपलब्धः अस्ति। डॉ. उमेशमिश्रेण चार्वाकदर्शनस्य पञ्चदशसूत्राणि विविधभाष्यग्रन्थेभ्यः टीकाग्रन्थेभ्यः च उद्धृतानि। एतदतिरिच्य 'भागुरि' कृतस्य टीकाग्रन्थस्यापि उल्लेखं इतिहासकाराः कुर्वन्ति। भट्टजयराशिकृतस्य तत्त्वोपल्पवसिन्धुनामकस्य अन्यग्रन्थस्य विषयेऽपि विज्ञायते। अस्मिन् ग्रन्थे चार्वाकसिद्धान्तानां विस्तरेण विश्लेषणं कृतमस्ति। भारतीयदर्शनपरम्परायां षट्सु नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकदर्शनम् अन्यतमं तत्तु दृश्यते एव। अस्य दर्शनस्य महती प्रसिद्धिः आसीत्। तत्तु प्रायः सर्वशास्त्रेषु पूर्वपक्षत्वेन अग्रगण्यत्वात् ज्ञायते एव। वैदिकयुगे भारते प्रियवाक्यस्य कथनाय निर्देशः आसीत्। यद्यपि भारतवर्षे मूलतः अध्यात्मवादस्य कृते प्रसिद्धः तथापि जडवादिनः चार्वाकाः मनोहरैः प्रियवाक्यैः तर्कसभायां बहुकरताडनं प्राप्तवन्तः।

७.२) सम्प्रदायः

विभिन्नदर्शनस्य कश्चन प्रवर्तको वर्तते। परन्तु चार्वाकादर्शनस्य कः प्रवर्तकः इति विषये महान् विवादः वर्तते। तथापि कैश्चित् उच्यते देवगुरुः बृहस्पतिः एव अस्य दर्शनस्य प्रचारकः। सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यैः उक्तं यत् वृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वकेण इति। एषः वृहस्पतिः कः तद्विषये स्पष्टं प्रमाणं न प्राप्यते। कैश्चित् उच्यते यत् चारु वाक् इत्यस्य अर्थः मधुरवचनमिति। अतः ये मधुरवचनैः सर्वेषां मनः हरन्ति ते चार्वाकाः इति। चर्वधातोः अर्थः चर्वणमिति स्वीकृत्य केचित् वदन्ति भोजनस्य तत्त्वं ये प्रचारयन्ति ते चार्वाकाः इति।

७.३) चार्वाकस्य विविधविशेषणानि

चार्वाकाः वैतण्डिकाः इति अभिधीयते। चार्वाकाः वितण्डनिपुणाः। वैतण्डिकस्य लक्ष्यं केवलं परमतखण्डनम्। वितण्ड्यते व्याहन्यते परपक्षोऽनया इति व्युत्पत्त्या वितण्डाशब्दः निष्पन्नः। अतः ये केवलं परपक्षखण्डनपराः भवन्ति ते वैतण्डिकाः चार्वाकाः।

चार्वाकाः लोकायतिकाः इति अपरनामधेयम्। लोके आयतं विस्तृतं यत् तत् लोकायतम्। लोकायतं ये स्वीकुर्वन्ति ते लोकायतिकाः इति। इन्द्रियसुखमेव परुषार्थः इति तेषां वाणी जगति सर्वान् जनान् आकर्षति। बहूनां जनानां चित्तम् आकर्षन्तीति कारणात् चार्वाकाः लोकायतिकाः इति। माधवाचार्यः चार्वाकमतम् लोकायतमतमिति उक्तवान्। तद्यथा तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयमिति। चार्वाकाः नास्तिकाः। ये वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति ते आस्तिकाः। ये तावत् वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति ते नास्तिकाः इति। चार्वाकाः वेदं निन्दन्ति अतः ते नास्तिकाः इति प्रसिद्धम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. चार्वाकाणाम् अपरनामधेयं किम् अस्ति।

२. चार्वाकाणाम् वेदस्य प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति वा।

३. चार्वाकाः पुरुषार्थौ कौ भवतः।

४. चार्वाकाणाम् गुरुः कः।

५. चार्वाकदर्शने पुरुषः कः।

६. चार्वाकाणां मते सुखस्य स्वरूपं किम्।

७. चार्वाकदर्शने कति तत्त्वानि सन्ति।

८. चार्वाकमते आत्मनः स्वरूपं किम्।

९. वैतण्डिकाः के सन्ति।

१०. सर्वदर्शनग्रन्थस्य लेखकः कः।

७.४) चार्वाकमते प्रमा प्रमाणानि च

चार्वाकदर्शने प्रमेयतत्त्वानां स्थूलं स्वरूपमेव वास्तविकं स्वीकृतम्। अतः स्थूलपदार्थानां ज्ञानाय तत्र प्रत्यक्षमेवोपयुक्तम् अमन्यत। ये इन्द्रियप्रत्यक्षस्य विषयाः न सन्ति, ते काल्पनिका एव भवन्तीति न्यायेन प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं चार्वाकमतेऽभिमतम्। पञ्चज्ञानेन्द्रियैः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानां पञ्चानामेव विषयाणां ज्ञानं भवति, अतः पञ्चैव सत्तात्मकपदार्थाः सन्ति। एभ्योऽतिरिक्तः कः अपि विषयः कल्पनामात्रः प्रतीयते। तस्य च प्रामाणिकता नास्ति। सर्वेषु भारतीयदर्शनेषु इन्द्रियातीतानां परोक्षणाञ्च पदार्थानां ज्ञानाय अनुमानस्य प्रामाण्यं स्वीकृतं, किन्तु चार्वाकमतेऽनुमानस्य प्रामाण्यं नास्ति। यतो हि अनुमानजन्यं ज्ञानं केवलं सम्भावनात्मकमेव भवति न तु निश्चयात्मकम्। सम्भावना सर्वदा सत्यमेव स्यादिति नास्ति नियमः। चार्वाकैः कार्यकारणभावोऽपि नैव स्वीकृतः। यतः प्रत्यक्षयोः सुख-दुःखयोः कारणम् अप्रत्यक्षरूपेण कल्पितं पापपुण्यादिकं नास्ति। इदमावश्यकं नास्ति यत् कश्चित् बुद्धिजीवी परिश्रमी च मनुष्यः केवलं पूर्वकृतपुण्यबलेनैव सुखी वर्तते। अथवा कश्चित् बुद्धिहीनोऽलसश्च पूर्वकृतपुण्याभावे अथवा पूर्वकृतपापैरेव दुःखी वर्तते इति वक्तुं न शक्यते। मानवः बुद्धेः न्यूनाधिक्यकारणात् कार्यप्रवृत्तौ स्वभावतः कदाचित् सुखी कदाचिच्च दुःखी भवतीति चार्वाकाः कथयन्ति।

पापपुण्ययोः कृते सदसत्कर्मणां व्याप्तिं नैयायिका अपि स्वीकुर्वन्ति, किन्तु तेषाम् एषा व्याप्तिः सिद्धा नास्ति। यतो हि कस्यापि कार्यस्य उत्पतौ किमपि कारणं नैव भवति। स्वभावेनैव कार्यस्य निष्पत्तिर्भवति। अन्यथा कण्टकेषु दृश्यमानायाः तीक्ष्णतायाः को हेतुरिति तत्त्वान्वेषणे कश्चिद् हेतुः अवश्यम् उपलभ्येत। स च हेतुर्लभते एव न, अतः कार्यकारणभावस्य सिद्धौ अपि हेत्वभावो दृश्यते। सृष्टिप्रलययोरपि कार्यकारणभावो नास्ति। चतुर्णां भूतानाम् आनुपातिकसम्मिश्रणादेव जगत् स्वयमेवास्तित्वम् आप्नोति। तस्य चानुपातिकस्थितेर्विलयात् प्रलयो भवति। किन्तु जगतः आविर्भावतिरोभावौ प्राणिपदार्थानां संयोगवियोगौ च स्वाभाविकावेव स्तः। कार्यकारणयोः साहचर्यस्य सिद्धेरभावात् अनुमानानां प्रमाणं नास्ति, कार्यकारणभावः अपि असिद्धः अस्ति। चार्वाकदर्शने शब्दोऽपि प्रमाणत्वेन न स्वीकृतः। कश्चित् जनः सर्वथा सत्यमेव वदतीति तस्य सत्यनिष्ठायां निर्भरयोग्यता नास्ति। शब्दोऽपि पुनः अनुमानतुल्यः। वेदानामपि प्रामाण्यं नास्ति, यतो हि वेदेष्वपि बहूनि विरोधीनि वचनानि प्राप्यन्ते। अनेके निरर्थकाः शब्दाः अपि वेदेषु प्रयुक्ताः सन्ति। एतदतिरिक्तं वेदेषु एतादृशानाम् पदार्थानां वर्णनमपि प्राप्यते, येषां प्रत्यक्षं सम्भवं नास्ति। एवञ्चेत् परस्परविरोधिनां निरर्थकानां काल्पनिकानां च विषयाणां निरूपणम् येषु विहितं तेषां वेदे कथं प्रामाण्यं स्यात्। वैदिककर्मकाण्डैस्तु इदमेव प्रतीयते यत् कैश्चित् धूर्तैरेव लोकप्रवञ्चनार्थं स्वार्थसाधनाय वा वेदानां रचना विहिता। तथाहि शास्त्रम्-

त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्ड-धूर्त्त-निशाचराः।
जर्फरी-तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम्॥ इति।

७.५) प्रत्यक्षैकप्रमाणवादः

प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम्। प्रमाणं प्रमाज्ञानस्य करणमिति। प्रमा नाम यथार्थज्ञानमिति। चार्वाकमते संशयविपर्ययशून्यं ज्ञानमेव प्रमा इति। चार्वाकमते प्रमायाः करणं प्रत्यक्षमेव न अन्यत्। चार्वाकमते एकमेव प्रमाणं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति। माधवाचार्यः उक्तवान् यत् -प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात्। किञ्च प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात् प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। अनुमानादीनां प्रत्यक्षे एव अन्तर्भावः प्रत्यक्षाधीनत्वात्।

चार्वाकदर्शने प्रत्यक्षं विहाय अनुमानादीनां प्रमाणानां ग्रहणं नास्ति। माधवाचार्यः सर्वदर्शनग्रन्थे प्रोक्तवान् यत् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेः अनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् इति। यस्य उपलब्धिः न भवति तत् नास्ति। विपरीतेन यस्य उपलब्धिः भवति तदस्ति। इन्द्रियेण प्रत्यक्षलब्धवस्तुनः एव अस्तित्वं वर्तते। इन्द्रियेण उत्पन्नः सम्यग् अपरोक्षानुभवः एव प्रत्यक्षम् इति। प्रत्यक्षम् अपरस्य अपेक्षां न करोति अतः अपरोक्षम् इति। अतः संशयशून्यं विपर्ययशून्यं प्रत्यक्षमेव प्रमा। अस्य च प्रमायाः करणमेव प्रमाणमिति।

चार्वाकाः वदन्ति यत् प्रत्यक्षस्य श्रेष्ठत्वविषये न कोपि वितर्कः अस्ति। एतत् तु सत्यमेव यत् सर्वे भारतीयदार्शनिकाः प्रत्यक्षप्रमाणस्य श्रेष्ठत्वम् अङ्गीकृतवन्तः। अवितर्कितसर्वजनमान्यं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। कथं दृश्यमानवस्तुविषये प्रश्नः वा शंका स्यात्।

ये अनुमानम् उपमानं शाब्दं च प्रमाणत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति ते अपि प्रत्यक्षस्य एव जयगानं कुर्वन्ति। यतो हि प्रत्यक्षमेव अनुमानादीनां उपजीव्यम् इति। अनुमानोपमानशब्दः प्रत्यक्षधीनः। यतो हि बह्निधूमयोः साहचर्यप्रत्यक्षेन एव वर्तमानं धूमं दृष्ट्वा बह्ने अनुमानं क्रियते। अतः अनुमानं अपि प्रत्यक्षाधीनम्। यतो साहचर्यप्रत्यक्षम् यदि न स्यात् तर्हि अनुमानम् असम्भवं स्यात्। तथैव गवयत्वविशिष्टपशौ गोसादृश्यं दृष्ट्वा गवयशब्दस्य वाच्यत्वनिर्णयः एव उपमिति। उपमितौ अज्ञातपदार्थे ज्ञातपदार्थस्य सादृश्यप्रत्यक्षम् आवश्यकम्। तत्सादृश्यप्रत्यक्षवशात् एव अज्ञातपदार्थेन सह ज्ञातपदार्थस्य निश्चयात्मकः अनुभवो जायते। अतः प्रत्यक्षस्य आवश्यकता वर्तते। अपि च शब्दप्रमाणम् अपि प्रत्यक्षस्य अधीनम्। आप्तव्यक्तेः वाक्यम् एव शब्दप्रमाणमिति। यः यथार्थवक्ता स एव आप्तः इति। अतः चार्वाकाणां मतम् सत्यम्।

७.६) चार्वाकदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा

चार्वाकदर्शनानुसारं तत्त्वानां स्थूलं दृष्टिभूतं स्वरूपमेव यथार्थम् अस्ति। तेषां स्थूलतत्त्वानां स्वरूप-लक्षण-प्रयोजनादि विचाराः चार्वाकदर्शने वैशद्येन विहिताः सन्ति। चार्वाकदर्शनानुसारं पृथ्वी-जलं-वायुः-तेजश्चेति चत्वार एव प्रमेयपदार्थाः भवन्ति। एभ्य एव चतुर्भ्यः स्थूलस्य ब्रह्माण्डस्य रचना विहिता। परवर्तिभिश्चार्वाकैः आकाशमनप्राणादीनामपि प्रमेयपदार्थेषु एव परिगणनं कृतम्। अनेन अनुमीयते यत् अतिस्थूलवादिनः चार्वाका अतिप्राकृता आसन्। एभ्य एव मूलतत्त्वेभ्यः अस्य दृश्यमाणस्य जगतः शरीरस्य ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्चोत्पत्तिः भवति। उत्पत्तेः क्रमसन्दर्भे चार्वाकाः मौनम् सन्ति। सृष्टौ कस्यापि अदृष्टस्य कुत्रापि कारणता नास्ति। अतएव इदं जगत् चतुर्णां भूतानाम् आनुपातिक-

समन्वयस्य आकस्मिकः परिणामः अस्ति। जीवनस्य सम्बन्धेऽपि चार्वकाणाम् अयमेव सिद्धान्तोऽस्ति यत् शरीरस्य अभावे चैतन्यं नैव तिष्ठति। शरीरस्य सत्तायामेव चैतन्यस्य सत्ता सिद्ध्यति। अनेन शरीरमेव चैतन्यरूपं आत्माऽस्तीति स्पष्टं भवति। यथा पदार्थानाम् उचितसम्मिश्रणस्य परिणामस्वरूपं किण्वादिद्रव्येभ्यो मदशक्तिराविर्भवति तथैव पृथिव्यादि भूतचतुष्टयस्य संयोगात् चैतन्यं स्वत एवोत्पद्यते।

चार्वाकदर्शनस्य विकासक्रमे स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति तत्त्वचिन्तनस्य प्रवृत्तिः जाता। अतः परवर्तिभिः कैश्चित् चार्वाकैः इन्द्रियाणि एव आत्मा इति सिद्धान्तम् उपस्थाप्य देहात्मवादस्य खण्डनं कृतम्। कैश्चिदाचार्यैः प्रामाण्यवादस्यापि स्थापना कृता। केचन चार्वाकाः मनः एव आत्मेति स्वीकुन्वन्ति। तथापि चार्वाकमतानुयायिनां स्थूला दृष्टिः अन्तर्मुखी न सञ्जाता।

७.७) सृष्टिप्रक्रिया

चार्वाकाः जडपदार्थस्य सत्यतां स्वीकुर्वन्ति। एतेषां मते इन्द्रियप्रत्यक्षेण केवलं पृथिवी आपः तेजः वायुः इति चतुर्णाम् एव उपलब्धिः भवति। अखिलस्य जगतः चतुर्णां मिश्रणेन सृष्टिः भवति। आकाशस्य अनुमानगम्यत्वात् न स्वीकारः। जीवः एतेषां भूतानां संमिश्रणे सृष्टः। चार्वाकाः परमाणुम् न स्वीकुर्वन्ति। परमाणोः प्रत्यक्षेण अदृश्यत्वात्। स्थूलसावयवपरमाणुतः सृष्टिः भवति। अकस्मात् एव भवति न किञ्चिदपेक्षं कार्यं जीवः। चतुर्णां भूतानां समन्वयेन चैतन्यम् उत्पद्यते। चैतन्यम् आगुन्तकधर्मः जडदेहस्य आर्विभावकाले आगच्छति विनाशकाले गच्छति। जगतः कारणरूपेण ईश्वरस्य अङ्गीकारस्य आवश्यता नास्ति। यथा किण्वादिभ्यः मदशक्तिवत् चैतन्यम् उपजायते। शरीरस्य नाशे विनाशो भवति चैतन्यस्य।

७.८) देहात्मवादः

चार्वाकमते देहः एव आत्मा। प्रत्यक्षवेद्यत्वात् देहम् अतिरिच्य आत्मा कोपि नास्ति। चैतन्यविशिष्टदेहः आत्मा। अतः देहस्य विनाशे आत्मनः विनाशो भवति। यत्र चैत्यन्यस्य प्रत्यक्षं तत्रैव स्थूलदेहः दृश्यते। स्थूलोहं,मम शरीरमित्यादि व्यवहारस्तु राहोः शिरः इत्यादिवत् औपचारिकः।

७.९) मोक्षस्वरूपम् मोक्षसाधनञ्च

दर्शनशास्त्रस्य मोक्षरूपफले एव तात्पर्यम्। चार्वाकदर्शने अपि मोक्षस्य स्वरूपम् प्रोक्तम्। कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकः। लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः। देहस्य उच्छेदः मोक्षः। अङ्गनाद्यालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः। आत्मा नास्ति। परलोकः नास्ति। अपवर्गः नास्ति। अग्निहोत्रादियज्ञस्य फलं नास्ति। किञ्च धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु अर्थकामौ पुरुषार्थौ इति। देहस्य उच्छेदपर्यन्तं तस्य रक्षणं एव मोक्षसाधनम्।

७.१०) चार्वाकसम्प्रदाये प्रसिद्धाः श्लोकाः

यावज्जीवेत् सुखं जावेन्नास्ति मृत्योरगोचरः।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

अन्वयः-

यावत् जीवं सुखं जीवेत्। मृत्योः अगोचरः नास्ति (किमपि)। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनः कुतः आगमनम्।

साधारणार्थः-

चार्वाकदर्शने प्रसिद्धः अयं श्लोकः। यावत् कालपर्यन्तं जीवस्य आयुः तावत् कालपर्यन्तं सुखेन जीवनं यापयन्तु। यतो हि देहस्य विनाशो एव मोक्षः। ततः मृत्योः परं किमपि नास्ति प्रत्यक्षीगोचरः। मृत्युः एव जीवस्य अन्तिमसीमा। अतः चिन्ता न कर्तव्या। भस्मीभूतस्य शरीरस्य पुनः जन्म न भवति। अतः देहस्य सुखाय ऋणं कृत्वा घृतस्य पानं कुर्वन्तु। परलोकः किमपि नास्ति। देहस्य नाशे एव सर्वं समाप्तम् भवति।

सन्धिविच्छेदः-

मृत्योरगोचरः- मृत्योः-अगोचरः

पुनररागमनम्- पुनः- आगमनम्

जीवेन्नास्ति- जीवेत्-नास्ति

यावज्जीवं-यावत्-जीवम्

अङ्गनालिङ्गनाज्जन्यसुखमेव पुमर्थता।
कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते।

अन्वयः-

अङ्गनालिङ्गनात् जन्यसुखम् एव पुमर्थता भवति। कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते।

साधारणार्थः-

चार्वाकमते पुरुषार्थः भवति स्त्र्यादिस्पपर्शजन्यं सुखम्। तन्नाम शरीरभोगः एव सुखम्। पुरुषैः जगति तदेव प्रार्थ्यते। सर्वेषां सुखवासना वर्तते। कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं नरकमिति। आदिपदेन जराव्याधिनां ग्रहणम्। इहलोकं विहाय अन्यत्र सुखम् नास्ति। अत एव यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्। ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् इति प्रवादः अपि चार्वाकसम्प्रदाये सुप्रसिद्धः। किञ्च शीररस्य क्लेशं एव कष्टम्। अतः सर्वे प्राणिनः शरीरक्लेशनाशाय तत् तत् वस्तूनि स्वीकुर्वन्ति।

लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः।
देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते।

अन्वयः-

लोकसिद्धो राजा (एव) परेशो भवेत्। न अपरः परेशः स्मृतः। देहस्य नाशो मुक्तिः। न तु ज्ञानात् मुक्तिः इष्यते।

साधारणार्थः-

चार्वाकाः ईश्वरं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते प्रत्यक्षसिद्धो राजा एव ईश्वरः। यतो हि ते परलोकं न अङ्गीकुर्वन्ति। किञ्च ईश्वरः प्रत्यक्षसिद्धो न भवति। अपि च राजा एव जगति सर्वाः प्रजाः पालयति रक्षति च। अत एव राजा एव इहजगतः कर्ता न तु अलौकिकः ईश्वरः। किञ्च देहस्य विनाशः एव मुक्तिः। जीवस्य अन्तिमा गतिः। ततः न अन्यत् किमपि प्राप्तव्यं वर्तते जीवस्य। अपि च वेदान्तिसांख्यादिभिः यथा ज्ञानात् मोक्षः स्वीक्रियते। तथा चार्वाकाः न अङ्गीकुर्वन्ति। तेषां ज्ञानात् मुक्तिः नास्ति।

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते।

अन्वयः-

अत्र चत्वारि भूतानि भवन्ति भूमिवार्यनलानिलाः च। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यः चैतन्यम् उपजायते।

साधारणार्थः-

चार्वाकाः चत्वारि भूतानि स्वीकुर्वन्ति। एतेषां भूतानां संमिश्रणे एव सृष्टिप्रक्रिया भवति। आकाशस्य अदृश्यत्वात् न अङ्गीकारः। अपि च यथा किण्वादिभ्यः मदशक्तिवत् अत्रापि सृष्टिप्रक्रियायां जडेभ्यः भूतेभ्यः चैतन्यम् उपजायते। जीवस्य सृष्टिः एवंप्रकारेण भवति। न ईश्वरः अत्र कारणम्। जडेभ्यः एव जीवस्य सृष्टिः।

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः।

अन्वयः-

न स्वर्गः अस्ति। न अपवर्गः अस्ति। न वा आत्मा पारलौकिकः अस्ति। वर्णाश्रमादीनां क्रिया नैव फलदायिका अस्ति।

साधारणार्थः-

स्वर्गनामकं स्थानं किमपि नास्ति। नापि अपवर्गरूपफलम् अस्ति। आत्मा देहरूपः, न पारलौकिकः। न च देहात् भिन्नः कोपि आत्मा वर्तते। अपि च वेदविहितकर्मकरणात् यत् स्वर्गादिरूपफलं लभ्यते तदपि मिथ्या। लोकायतिकाः वेदस्य मिथ्यात्वं स्वीकुर्वन्ति। अत वेदविहितकर्म अपि मिथ्या। अतः मिथ्यारूपकर्मणा किं फलं न प्राप्यते। देहभोगादिरूपसुखफलम् एव अन्तिमफलत्वेन कल्प्यते।

७.११) चार्वाकग्रन्थसमूहानां परिचयः

चार्वाकदर्शनं यद्यपि जगति बहु प्रसिद्धं तथापि तेषां प्रमाणभूतग्रन्थरूपेण तथा किमपि न प्राप्यते। मध्वाचार्यस्य सर्वदर्शनसंग्रहे तेषां दर्शनस्य काचित् रूपरेखा वर्तते। परन्तु विभिन्नदर्शनग्रन्थेषु पूर्वपक्षरूपेण चार्वाकानाम् वचांषि प्राप्यन्ते। तद्यथा न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थे, न्यायमञ्जुरीग्रन्थे, ब्रह्मसिद्धिग्रन्थे. षड्दर्शनसमुच्चयग्रन्थे, पूर्वपक्षत्वेन उल्लेखः प्राप्यते। एतेभ्यः ग्रन्थेभ्यः एव चार्वाकदर्शनस्य मतं स्पष्टं ज्ञायते।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. चार्वाकनये कति प्रमाणानि सन्ति।

१२. चार्वाकाणां मते प्रमा का।

१३. चार्वाकमते अपवर्गः अस्ति वा।

१४. चार्वाकमते परलोकः अस्ति वा।

१५. चार्वाकमते दुःखस्य स्वरूपं किम्।

१६. देहात्मवादः कः।

पाठसारः-

चार्वाकाः नास्तिकाः भवन्ति। वेदस्य प्रामाण्यं न अङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मतं स्तूलपदार्थाः एव जगति वर्तन्ते। चार्वाकाणाम् एकमेव प्रमाणं प्रत्यक्षमिति। अनुमानादीनां तु प्रत्यक्षे एव अन्तर्भावः वर्तते। चार्वाकाः वदन्ति देहः एव मोक्षः। देहोच्छेदः मोक्षः। शरीरातिरिक्तः आत्मा नास्ति। चार्वाकाः लोकायतिकाः इति अभिधानं चार्वाकाणां वर्तते। चार्वाकाः देहात्मवादं स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते चत्वारि एव भूतानि वर्तन्ते। एतेषाम् एव भूतानां संमिश्रणे सृष्टिक्रिया भवति। तेषां मते प्रत्यक्षसिद्धो राजा एव ईश्वरः। नृपं विहाय पृथक् ईश्वरः नास्ति। यदि स्यात् तर्हि दृश्येत। परन्तु नैव ईश्वरः केनापि प्रत्यक्षीक्रियते। अतः राजा एव ईश्वरः। चार्वाकाः पुनर्जन्मवादं नैव अङ्गीकुर्वन्ति। यतो हि तेषां मते मृत्योः परं किमपि नास्ति। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनः आगमनं भवति। अपि च अङ्गनादिजन्यं सुखम् एव परमसुखम्। अतः यावत् जीवेत् सुखं जीवेत् इति तेषां निर्णयः। चार्वाकाः भोगवादं स्वीकुर्वन्ति।

पाठान्तप्रश्नाः-

१. चार्वाकाणां देहात्मवादं विशदीक्रियताम्।

२. चार्वाकाणां सम्प्रदायविषये प्रबन्धं लिखत।

३. चार्वाकाणां मोक्षस्य व्याख्यानं कुरुत।

४. सृष्टिप्रक्रियां लिखत चार्वाकनये।

५. चार्वाकाः कति प्रमाणानि अङ्गीकुर्वन्ति तत् विलिख्य प्रत्यक्षवादं लिखत।

६. चार्वाकाणां नास्तिकत्वं आलोचय।

७. चार्वाकाणां तत्त्वमीमांसां लिखतु।

८. यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् इत्यस्य श्लोकस्य तात्पर्येण व्याख्यानं कुरुत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि-

उत्तराणि १

१. चार्वाकाणाम् अपरनामधेयम् लोकायतिकाः इति।

२. न, चार्वाकाः वेदस्य प्रामाण्यं न अङ्गीकुर्वन्ति।

३. कामार्थौ एव चार्वाकाणां पुरुषार्थौ भवतः।

४. चार्वाकाणां गुरुः आचार्यः वृहस्पतिः।

५. चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः।

६. अङ्गनादिजन्यं सुखमेव परमसुखमिति चार्वाकमतम्।

७. चार्वाकदर्शने पृथिव्यप्तेजोवायवः इति चत्वारि तत्त्वानि सन्ति।

८. चार्वाकमते चैतन्यविशिष्टदेहः एव आत्मा भवति।

९. चार्वाकाणाम् एव अपरनामधेयं भवति वैतण्डिकाः इति।

१०. सर्वदर्शनग्रन्थस्य लेखकः भवति माधवाचार्यः।

उत्तराणि २

११. चार्वाकमते प्रत्यक्षम् एकमेव प्रमाणम् इति।

१२. प्रत्यक्षजन्यज्ञानम् एव प्रमा। अन्यत् ज्ञानं तु अप्रमा इति।

१३. न, चार्वाकमते अपवर्गः नास्ति।

१४. न, चार्वाकमते परलोकः नास्ति।

१५. कण्टकादिजन्यं कष्टमेव परमदुःखम् इति।

१६. चार्वाकाः चैतन्यविशिष्टदेहमेव आत्मत्वेन स्वीक्रियते। शरीरं विहाय आत्मा कोऽपि नास्ति। अयमेव वादः देहात्मवादः इति।

॥ इति सप्तमः पाठः ॥